

STUDIA I ARTYKUŁY

Andrzej Nowak

<https://orcid.org/0000-0003-0026-8288>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Reinhart Koselleck – intelektualna biografia historyka i jej odbicie w korespondencji z Carlem Schmittem*

Abstrakt: Celem artykułu jest nowe spojrzenie na biografię Reinharda Kosellecka, wybitnego niemieckiego historyka i teoretyka historii, z perspektywy jego wieloletniej korespondencji z Carlem Schmittem, teoretykiem prawa III Rzeszy i wybitnym myślicielem konserwatywnym. Na tle nowszej, szybko rozrastającej się literatury poświęconej analizie myśli Kosellecka autor analizuje poszczególne fazy korespondencji Koselleck – Schmitt (1953–1983) nie tylko jako przyczynek do biografii historyka, ale jako ważny dokument historii intelektualnej Niemiec i całej Europy w XX w.

Słowa kluczowe: historia historiografii, Reinhart Koselleck, Carl Schmitt, historia intelektualna Niemiec XX wieku.

Abstract: The article aims to take a new look at the biography of Reinhart Koselleck (1923–2005), a prominent German historian and historical theorist, from the perspective of his long-time correspondence with Carl Schmitt (1888–1985), a jurist and legal theorist of the Third Reich and a prominent conservative thinker. Putting the Koselleck–Schmitt communication by letters (1953–1983) against the backdrop of a recent and rapidly growing literature on Koselleck's thought, the article analyses the phases of their correspondence not only as a contribution to the historian's biography but as an important document of the intellectual history of Germany and whole Europe at the time.

Key words: history of historiography, Reinhart Koselleck, Carl Schmitt, intellectual history of 20th century Germany.

---

* Zainteresowanie tym tematem pozwoliło mi rozwinąć stypendium (Józef Tischner senior visiting fellowship) przyznane przez Institut für die Wissenschaften vom Menschen w Wiedniu, gdzie w listopadzie–grudniu 2021 r. zajmowałem się „historyczną antropografią” Reinharda Kosellecka.

„Fala memorializmu”, tj. mody na studia uprzywilejowujące subiektywną pamięć kosztem historii „obiektywnej”, może przeminąć już za 20 lat. „Taką mam nadzieję, choć niestety tego nie dożyję”¹. Tego rodzaju „proroctwo” zdecydował się wygłosić 5 IV 2005 r. Reinhart Koselleck. Rzeczywiście – zmarł 10 miesięcy później, w wieku 82 lat. Studia nad pamięcią zbiorową nie wyczerpały jeszcze swego potencjału przyciągania uwagi badaczy i pieniędzy grantodawców. Tym się jednak tutaj nie będziemy zajmować. Interesujące jest to, że to autor owej, w tym aspekcie niespełnionej dotąd prognozy, a raczej refleksja nad jego spuścizną teoretyczną wyznacza dziś nowy, szybko rosnący trend w historiografii. Można już chyba mówić o „fali Koselleckologii”. Kiedy 1 XII 2021 r. w jednej z popularnych baz elektronicznych publikacji akademickich (JSTOR) wpisałem hasło „Koselleck”, pojawiły się 6672 rezultaty. Na progu lutego 2022 r. było ich już 6912. Przyrost – 120 pozycji miesięcznie.

Zasłużonej globalizacji naukowej popularności teorii niemieckiego historyka przysłużyły się zapewne wydania jego prac w języku angielskim przez najbardziej prestiżowe oficyny akademickie: MIT Press, Columbia, Stanford². W Polsce, dodajmy, szczęśliwie nie musieliśmy czekać na przyływ owej fali z Ameryki, bowiem dysponujemy także znakomicie opracowanymi wydaniem jego dzieł³. Od pewnego czasu nawiązania do Kosellecka lub artykuły jemu poświęcone pojawiają się niemal w każdym numerze najważniejszych czasopism poruszających tematykę teorii historii (jak choćby roczniki 2020 i 2021 „History and Theory”); w Polsce także całe numery czasopism naukowych dedykowane są rozmaitym, nawet stosunkowo marginalnym aspektom refleksji niemieckiego historyka – jak choćby numer wydawanego przez Uniwersytet Warszawski półrocznika „Stan Rzeczy”, wypełniony tekstami o „ikonologii politycznej” autora *Krytyki i kryzysu*⁴.

Ten ostatni tytuł to zarazem pierwszy chronologicznie powód uwagi, jaką przykuwa Koselleck w światowej historiografii. Naukowy jego debiut, rozprawa doktorska obroniona na Uniwersytecie w Heidelbergu w 1954 r., której pełny tytuł brzmi (w postaci książkowej z 1959 r.) *Krytyka i kryzys. Studium*

¹ J.F. Sebastián, J.F. Fuentes, *Conceptual History, Memory, and Identity: an interview with Reinhart Koselleck*, „Contributions to the History of Concepts”, III 2006, t. II, nr 1, s. 116–117.

² Zob. zwłaszcza następujące edycje dzieł: R. Koselleck, *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Cambridge, Mass. 1988; idem, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, tłum. T.S. Presner, Stanford 2002; idem, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, tłum. i wstęp K. Tribe, New York 2004; idem, *Sediments of Time. On Possible Histories*, tłum. i red. S. Franzel, S.L. Hoffmann, Palo Alto 2018.

³ Idem, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001; idem, *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Merecki, W. Kunicki, wstęp J. Szacki, Warszawa 2009; idem, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, tłum. K. Krzemieniowa, J. Merecki, Warszawa 2012; idem, *Krytyka i kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego*, red. nauk. M. Moskalewicz, tłum., wstęp i oprac. J. Duraj, M. Moskalewicz, Warszawa 2015.

⁴ Zob. „Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia” 2020, nr 2.

patogenezy świata mieszczańskiego, został przyjęty przez część krytyki jako niebezpieczny atak na dziedzictwo Oświecenia. W tle pojawiły się oskarżenia, formułowane m.in. przez młodego Jürgena Habermasa, o to, że w istocie doktorant z Heidelbergu jest tylko „tubą” swego arcykonserwatywnego mentora, teoretyka polityki, ale także pierwszego „jurysty” III Rzeszy, Carla Schmitta. Dla innych czytelników pierwsza książka Kosellecka była i pozostaje do dziś, w kilkunastu kolejnych wydaniach i tłumaczeniach na wiele języków, jedną z najbardziej odkrywczych prób „oświecenia” Oświecenia, wskazania na jego niemieckich przykładach (od Gottholda Lessinga do Friedricha von Schillera, z Adamem Weishauptem i jego „iluminatami” w centrum) groźnej w skutkach tendencji do utopijnego myślenia mogącego prowadzić do totalitarnej rzeczywistości. Dodajmy na marginesie, że przecież w pewnym sensie porównywalną, choć daleko mniej subtelną krytykę oświeceniowego myślenia, ale na przykładzie Jeana-Jacques’a Rousseau, przeprowadził w tym samym czasie, z jeszcze większym niż niemiecki kolega rozgłosem i natychmiastowym sukcesem, izraelski historyk idei z Rypina Jacob Talmon⁵.

Koselleck wszedł w każdym razie, już na wstępie swej kariery, na teren dyskusji nad relacjami moralności i polityki, utopii i postępu, a przede wszystkim przemian rozumienia tych pojęć, które ulegają niezwykle dynamicznym przemianom właśnie na przełomie XVIII i XIX w. Historia pojęć i badanie owych przemian to druga wielka dziedzina jego pracy naukowej. Z osiągnięć na tym polu, jako główny twórca *Begriffsgeschichte*, oryginalnej szkoły semantyki historyczno-politycznej, stał się najbardziej znany, co najmniej od 1972 r. Opublikowany został wówczas pierwszy tom monumentalnej serii „Geschichtliche Grundbegriffe” – historycznego leksykonu polityczno-społecznych pojęć w języku niemieckim. Pod redakcją i z istotnym udziałem autorskim Kosellecka ukazało się w ciągu następnego ćwierćwiecza kolejnych jeszcze siedem tomów tego dzieła: od A (*Adel, Anarchie, Antisemitismus, Arbeit...*) do Z (*Zivilisation*), współtworzonych przez takie m.in. sławy, jak Ernst Nolte (hasła *Diktatur, Faschismus*), Dieter Groh, Werner Conze czy Hans Maier. Sam redaktor nazwał po latach to przedsięwzięcie swoją pracą niewolniczą (dosłownie: karną – *Strafarbeit*), której metodą przestał się interesować, a nawet czuł się nią wręcz znudzony⁶. Jednak niewątpliwie to ono właśnie przyniosło mu światowe uznanie i próby naśladowania w kilku językach.

Równoległe z powstającym dziełem zbiorowym *Begriffsgeschichte* ujawniała się jednak trzecia wielka sfera indywidualnej aktywności twórczej

⁵ J. Habermas, *Verrufener Fortschritt – verkanntes Jahrhundert: zur Kritik der Geschichtsphilosophie*, „Merkur” 1960, t. XIV, s. 468–477; szerszy kontekst tej krytyki „Krytyki” zob. N. Olsen, *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York 2012, s. 80–87. Por. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952.

⁶ Cyt. za: S.L. Hoffmann, S. Franzel, *Translating Koselleck*, w: R. Koselleck, *Sediments of Time...*, s. XXIII. Por. M. Widzicka, *Semantyka historyczna w ujęciu Reinharda Kosellecka. Zarys problematyki*, „Historyka” 2010, t. XL, s. 45–58.

Kosellecka: jego eseje budujące w swobodniejszej nieco, często literacko wyszukanej formie podstawy jego swoistej antropologii historycznej i teorii historii (*Historik*). Składają się one na tomy, które w ostatnich dwóch dekadach wywarły tak wielkie wrażenie, czy to w oryginalnej, niemieckiej wersji, czy w angielskich, polskich, francuskich, hiszpańskich, włoskich lub innych przekładach. W owych esejach, pisanych stylem podobnym do późnych rozpraw polityczno-filozoficznych Immanuela Kanta, refleksja nad historią pojęć przeplata się z tematem fundamentalnych podstaw ludzkiego doświadczenia, przeżywania i rozumienia czasu. Nie miejsce tu, by rozważać wnikliwie fascynującą tematykę tych esejów. Wystarczy może wspomnieć metafory, które wprowadził nimi Koselleck do historiografii światowej. Na przykład: *Sattelzeit* – na opisanie znaczenia, które w świecie niemieckojęzycznym miał okres przemiany społeczeństwa i jego pojęć: 1770–1830. *Sattelzeit*, a więc czas siodła albo raczej miejsce przełęczy górskiej – *Bergsattel*; z niej otwiera się nowy widok na dolinę, do której wkroczy za chwilę wędrowiec⁷. Oczywiście Koselleckowi chodziło o to, że również np. Anglicy czy Francuzi mieli swój *Sattelzeit*; w jednych społeczeństwach ten przełomowy okres, „przyspieszenia historii” i „uczasowienia pojęć”, następował nieco wcześniej, w innych – później. Kiedy datować można go w przypadku przemian Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej i historii polskich – już pod zaborami? To jedno z fascynujących pytań, jakie sprowokować może metafora „czasu siodła” w historii społeczeństwa, w którym przyjęła się już wcześniej inna metafora: „wysadzonoj z siodła”, czyli podlegającej gwałtownym przemianom pozycji społecznej szlachty polskiej – po zaborach, powstaniach (zwłaszcza styczniowym)⁸.

Cechę większej ogólności ma metafora „śluz pamięci i warstw doświadczenia”, pierwszy raz wykorzystana w referacie Kosellecka wygłoszonym w Warszawie w 1984 r. na konferencji poświęconej doświadczeniom dwóch wojen światowych. Wkrótce uzupełniło je – i zrobiło jeszcze większą „karierę” w światowej recepcji – pojęcie „warstw czasu” (*Zeitschichten*)⁹. Rozwijana w kolejnych esejach i dyskutowana w dziesiątkach już analiz teoretycznych i historycznych „Koselleckologii” inna para metafor: „przestrzeń doświadczenia” i „horyzont

⁷ Na ten temat zob. J. Szacki, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historyczny leksykon niemieckiego języka społeczno-politycznego*, „Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia” 2016, nr 1, s. 35–82.

⁸ Por. tytuł powieści A. Sygietyńskiego, *Wysadzony z siodła*, Kraków 2005 (wyd. 1, 1891).

⁹ Zob. R. Koselleck, *Warstwy czasu...*, s. 13–19 (pierwodruk w: *Zeit und Wahrheit. Europäisches Forum Alpbach 1994*, red. H. Pfusterschmid-Hardtstein, Wien 1995, s. 95–100); por. R. Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, wprowadzenie H.G. Gadamer, Frankfurt am Main 2000; dyskusje wokół tych pojęć zob. np.: A. Schinkel, *Imagination as a Category of History. An Essay concerning Koselleck's Concepts of Erfahrungsraum and Erwartungshorizont*, „History and Theory” 2005, t. XLIV, nr 1, s. 42–54; E. Isberg, *Multiple Temporalities in a New Geological Age. Revisiting Reinhart Koselleck's Zeitschichten*, „Geschichte und Gesellschaft” 2020, t. XLVI, s. 729–735; A. Friberg, *Venturing beyond Koselleck's Erwartungshorizont: on the category of the utopian*, „Rethinking History” 2021, t. XXV, nr 3, s. 263–280.

oczekiwań” przedstawiona została po raz pierwszy w 1975 r. jako te dwie „metahistoryczne kategorie”, które najogólniej „wiążąc wzajemnie przeszłość i przyszłość”, mogą w historycznym zastosowaniu „dać do ręki klucz do poznania dziejowego czasu, a zwłaszcza powstania tak zwanej nowożytności jako czegoś, co odróżnia się od wcześniejszych czasów”. Jaki wyróżnik miał tu autor na myśli, wyjaśnił tymi słowami: „Nowożytność dawała się pojmować jako nowy czas, od kiedy spotęgowane oczekiwanie coraz to bardziej zaczęło się oddalać od wszelkich poczynionych uprzednio doświadczeń”¹⁰.

Już nie tyle nowe metafory, ale próba uchwycenia politycznej semantyki pojawiających się w kolejnych epokach „asymetrycznych pojęć przeciwstawnych”, takich jak „Hellen” (człowiek „cywilizowany”) – „barbarzyńca”, „chrześcijanin” („wierny”, wyznawca uniwersalnej religii) – poganin, wreszcie: „ludzkość” – „podludzie” (i „nadludzie”) oraz „nie-ludzie”, to także pociągająca wielu badaczy polityki i społecznych relacji propozycja interpretacyjna Kosellecka¹¹. Przed/po (wcześniej/później, „wrzucenie w czas”, generacyjność), wewnątrz/zewnątrz, góra/dół – wokół tych już najgłębiej sięgających, bo do przedjęzykowych uwarunkowań czy też „niezmiennych antropologicznych określeń różnic” krążyła myśl niemieckiego myśliciela od 1953 r. Ujawnił je wszakże w pełni dopiero w wykładzie dedykowanym Hansowi-Georgowi Gadamerowi w 1985 r. Ta podstawa teorii historii dziś wywołuje może najwięcej inspiracji i dyskusji¹². Jednocześnie odrębna „gałąź” szybko rosnącego drzewa publikacji i komentarzy poświęconych spuściźnie Kosellecka wyrasta z zainteresowania jego udziałem w niemieckich dyskusjach o pamięci po II wojnie, a także jego badaniami nad ikonologią pamięci¹³.

¹⁰ R. Koselleck, „Przestrzeń doświadczenia” i „horyzont oczekiwań” – dwie kategorie historyczne, w: idem, *Semantyka historyczna...*, s. 362, 385, 380 (tekst pierwotnie publikowany w: idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979, s. 349–375).

¹¹ Idem, *O historyczno-politycznej semantyce przeciwstawnych pojęć asymetrycznych*, w: idem, *Semantyka historyczna...*, s. 226–282 (tekst pierwotnie opublikowany w: idem, *Vergangene Zukunft...*, s. 211–259); por. K. Junge, *Self-Concepts, Counter-Concepts, Asymmetrical Counter-Concepts: Some Aspects of a Multi-Faceted Agenda*, w: *Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck. Historical Semantics and Beyond*, red. K. Junge, K. Postoutenko, Bielefeld 2011, s. 9–50.

¹² R. Koselleck, *Historia i hermeneutyka*, w: idem, *Warstwy czasu...*, s. 85–103 (tekst pierwotnie publikowany w: R. Koselleck, H.G. Gadamer, *Hermeneutik und Historik*, Heidelberg 1987, s. 29–36); por. np. interpretację kategorii „w/poza” u F.R. Ankersmita, *Koselleck On „Histories” Versus „History”; or, Historical Ontology Versus Historical Epistemology, „History and Theory”* 2021, t. LX, nr 4, s. 36–58; w polskiej historiografii interesująco wprowadza w analizę tych kategorii D. Ciunajcis, *O krytycznym zadaniu historii pojęć, „Sensus Historiae”* 2011, t. III, nr 12, s. 55–77.

¹³ Podsumowaniem zainteresowań tymi wątkami jest niedawno wydana praca zbiorowa: *Reinhart Koselleck und das Bild*, red. B. Brandt, B. Hochkirchen, Bielefeld 2021. Zob. także opublikowany w Polsce tekst R. Kosellecka, *Dziewiąty maja pomiędzy pamięcią a historią*, tłum. z niem. J. Górny, „Borussia” 2006, nr 39, s. 173–180.

Najbardziej skrótowna (i oczywiście powierzchowna) prezentacja obszarów, w których zaznacza się twórczy wpływ autora *Warstw czasu*, służy tutaj wyłącznie wprowadzeniu do próby przyjrzenia się nowej publikacji, która w interesujący sposób oświetla koncepcje Kosellecka i samego ich autora. Mam nadzieję, że po tym wprowadzeniu będzie nieco łatwiej zorientować się w znaczeniu tejże publikacji: tomowi korespondencji Kosellecka ze Schmittem¹⁴. Przedstawimy pokrótce jej treść, by odpowiedzieć na pytanie, co wnosi ona do dotychczasowej wiedzy o twórczości autora *Historik und Hermeneutik*, o jego życiu, genezie i kontekstach jego koncepcji? Ale także, by wskazać, jakie kierunki dalszych badań otwierają się dzięki tej nowej, istotnej edycji źródłowej. Zaczniemy od stwierdzenia, że można i warto analizować te kwestie w porównaniu z dwiema publikacjami, które najbardziej kompetentnie wprowadzają w biografię i świat pojęć Kosellecka: monografią Niklasa Olsena z 2012 r. i rok wcześniejszym tomem zbiorowym 19 niemieckich autorów zajmujących się życiorysem i wybranymi teoriami twórcy pojęcia *Sattelzeit*¹⁵.

Olsen jako pierwszy bodaj nie tylko zwrócił uwagę, ale omówił wnikliwie znaczenie listów Kosellecka do Schmitta, a w szczególności pierwszego listu – z 21 I 1953 r., w którym zawarty został *in nuce* projekt teorii historycznej, jaką nadawca będzie rozwijał przez pół wieku¹⁶. Teraz otrzymujemy jednak nie tylko analizę obszernych fragmentów jednego listu, ale możemy zapoznać się z pełnym jego brzmieniem i zobaczyć, jak zapoczątkowuje on szczególną dynamikę intelektualnej wymiany między młodym historykiem a starszym o 35 lat teoretykiem prawa. Składa się na jej zapis 119 listów, wymienionych między styczniem 1953 a listopadem 1983 r. (Schmitt miał już wtedy 95 lat, zmarł kilkanaście miesięcy później w swojej ostoi w Plettenbergu). Kompletna, ułożona chronologicznie edycja korespondencji, opatrzona drobiazgowymi przypisami oraz rzeczowym posłowiem przez wydawcę, Jana Eike Dunkhasego, zawiera także dwa listy Schmitta do Felicitas Koselleck, żony historyka, jak również szkic recenzji Schmitta z *Krytyki i kryzysu* (z 1959 r.) oraz dwa komentarze Kosellecka na temat koncepcji Schmitta z czasu III Rzeszy (list z 1991 r. do prof. Helmuta Quaritscha, autora książki

¹⁴ R. Koselleck, C. Schmitt, *Der Briefwechsel 1953–1983 und weitere Materialien*, red. J.E. Dunkhase, Berlin 2019.

¹⁵ Zob. N. Olsen, op. cit.; *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks*, red. H. Joas, P. Vogt, Berlin 2011. Dodajmy, że korespondencję Koselleck – Schmitt wykorzystał także obszernie włoski badacz twórczości niemieckiego historyka, Gennaro Imbriano (*Der Begriff der Politik. Die Moderne als Krisenzeit im Werk von Reinhart Koselleck*, Frankfurt am Main 2018). W odrębnym tekście analizuję interpretacje myśli Kosellecka, przedstawione w najnowszej pracy zbiorowej niemieckich badaczy wydanej w Getyndze. *Reinhart Koselleck als Historiker. Zu den Bedingungen möglicher Geschichten*, red. M. Hettling, W. Schieder, Göttingen 2021.

¹⁶ N. Olsen, op. cit., s. 57–67.

na ten temat) i wpływu osobistych kontaktów z „mistrzem z Plettenbergu” (wywiad z 1994 r.). W getyńskim zbiorze studiów, dodajmy od razu, skorzystać można z bardzo interesującego wglądu w tę korespondencję, na tle m.in. trwających nieco dłużej wymian myśli między Schmittem i Ernstem Jüngerem (426 listów i kartek) czy Arminem Mohlerem (391 listów). Ów porównawczy wgląd przedstawiony został przez Christofa Dippera pod znaczącym tytułem *Uczony jako uczeń*. Wydawca korespondencji nazywa ją z kolei, używając ulubionego słowa Kosellecka, „asymetryczną”, zauważając słusznie różny stopień zaangażowania intelektualnego obu stron w tę wymianę¹⁷. Młodszy historyk pisze dłuższe listy, chętnie rozwija najbardziej ambitne, teoretyczne wątki swoich zainteresowań, podczas gdy stary filozof polityki odpowiada na ogół bardziej zdawkowo, rzadko wprowadzając wielkie tematy swojej refleksji nad prawem, teologią polityczną, życiem publicznym w Europie XX w. W tym sensie tom wydaje się na pierwszy rzut oka niezbyt odkrywczy dla tych badaczy, którzy chcieliby znaleźć jakiś nowy klucz interpretacyjny do teorii obu autorów (Schmitta zwłaszcza), co zresztą skonstatował, może niezbyt stanowczo, jeden z recenzentów¹⁸.

Dlaczego charakter tej korespondencji jest „asymetryczny”, a jej ton wydaje się jakby powściągliwy? I co jednak udaje się z niej wyczytać? Odpowiedź na pierwsze pytanie, jaka nasuwa się od razu, wynika z różnicy wieku korespondentów. 35 lat to ogromny dystans: między jedną z najsilniejszych gwiazd intelektualnego firmamentu Niemiec pierwszej połowy XX w. a rozpoczynającym dopiero naukową karierę historykiem. Zaskakujące może być raczej to, że korespondencja intelektualna mimo to została nawiązana i trwała tak długo. Jak dowiadujemy się z posłowie, a także ze wspomnień kolegi Kosellecka ze studiów, Nicolausa Sombarta, to właśnie ten ostatni, syn słynnego Wernera Sombarta, starego znajomego Schmitta, przedstawił autora *Teologii politycznej* studentowi z Heidelbergu w 1950 r. Koselleck zaczął regularnie odwiedzać Schmitta w Plettenbergu, gdzie gospodarz zostawiał mu stosy lektur, przy rozmowach bardzo suto zakrapianych winem ćwicząc intelektualne możliwości gościa. Rozmowy były zapewne bardziej swobodne niż listy, także z tego powodu, że Schmitt czuł się nie tylko prześladowanym za swe niebezpiecznie bliskie związki z III Rzeszą (spędził półtora roku w alianckim więzieniu; rozważane było nawet oskarżenie Schmitta przed trybunałem norymberskim), ale i nadal obserwowanym przez politycznych zwycięzców II wojny. Zapewne obaj ćwiczyli się w sztuce pisania ukrywającego istotną część własnych myśli, pisania „ezoterycznego”, by użyć formuły Leo

¹⁷ Ch. Dipper, *Der Gelehrte als Schüler. Der Briefwechsel Reinharts Koselleck mit Carl Schmitt*, w: *Begriffene Geschichte...*, s. 87–111; J.E. Dunkhase, *Assymetrische Korrespondenz Reinharts Koselleck mit Carl Schmitt*, w: R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 409–429.

¹⁸ Zob. T. Pankakoski, *The Long Goodbye: Recent Perspectives on the Koselleck/Schmitt Question*, „History and Theory” 2021, t. LX, nr 3, s. 558–572.

Straussa, przedwojennego krytyka i znajomego Schmitta¹⁹. Choć dzielił ich dystans więcej niż jednego pokolenia, to obaj utożsamiali swoją perspektywę z doświadczeniem przegranych (choć rozmaicie przez nich odczytywanym). Schmitt odpowiadał swoją teorią polityki na przegraną II Rzeszy w I wojnie, a potem raz jeszcze, „głębiej”, po klęsce III Rzeszy w II wojnie. Koselleck był żołnierzem tej ostatniej wojny i doświadczenie przegranych podniósł do jednej z istotnych kategorii interpretacyjnych w swojej teorii historii²⁰. Tu wskazując ten wspólny element jako płaszczyznę spotkania, ułatwiającą nawiązanie dialogu ponad barierą lat.

Wspomnieć trzeba koniecznie efektowny początek tej wymiany: pierwszy list Kosellecka, z 21 I 1953 r. *Żyje jeszcze Stalin*. Autor listu, w świeżej pamięci przechowujący doświadczenia frontowe spod Stalingradu, zetknięcie z Auschwitz (o czym za chwilę) i pobyt w obozie jenieckim w Karagandzie, kończył właśnie pisać swój doktorat – swego rodzaju manifest antyutopijnej krytyki skierowanej przeciw optymistycznym, a w istocie autorytarnym/totalitarnym ideom samozbawienia człowieka. Dziękując adresatowi za gościnę w Plettenbergu, przechodzi od razu do sedna pracy intelektualnej, jaką chce wykonać: „przebić się do ontologii historycznej” („durchstossen zu einer Geschichtsentologie”), która będzie początkiem konceptualizacji (budowy pojęć – „Begriffsbildung”), pozwalającej „odciąć filozofię historii od wody” („den Geschichtsphilosophien das Wasser abzugraben”) i „dać odpowiedź na naszą konkretną sytuację” („eine Antwort auf unsere konkrete Situation darstellen kann”)²¹. Końcówka tego długiego zdania jest wymowna: ostatecznie chodzi o konkretną sytuację konkretnego człowieka, w danym miejscu i czasie. Sytuację Reinharta Kosellecka w Niemczech 21 I 1953 r. Chodzi jednak zarazem o stworzenie ontologii historycznej, która odpowiedziałaby na złudzenia i niebezpieczeństwa „historyzmu” – analizowanego krytycznie w obszernej pierwszej części listu relatywizmu, a zarazem linearnej, „postępowej” konstrukcji obrazu historii, mającej zawsze za cel ideał osiągalny w przyszłości. Autor listu przedstawia zarys swojej odpowiedzi, swojej „ontologii historycznej”, która opiera się na wskazaniu nieprzekraczalnych ograniczeń ludzkiego doświadczenia. Takich, które trzeba zaakceptować. To jest najpierw zaczerpnięte od Martina Heideggera pojęcie czasowej egzystencji człowieka, wrzucenia w czas, w jednym danym mu momencie, który naznacza nieuchronną skończonością. Koselleck jednak, inaczej niż Heidegger, nie zatrzymuje się wyłącznie na dramatycznym aspekcie absolutnej samotności

¹⁹ Zob. L. Strauss, *Persecution and the Art of Writing*, Glencoe 1952; por. N. Sombart, *Rendezvous mit dem Weltgeist. Heidelberger Reminiszenzen, 1945–1951*, Frankfurt am Main 2000, passim; G. Imbriano, op. cit., s. 27–29.

²⁰ Zob. np.: R. Koselleck, *Zmienność doświadczeń i zmiana metod. Szkic historyczno-antropologiczny*, w: idem, *Warstwy czasu...*, s. 20–66 (tekst pierwotnie opublikowany w: *Historische Methode*, red. Ch. Meier, J. Rüsen, München 1988, s. 13–61).

²¹ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 11.

ludzkiej egzystencji – ku śmierci. Człowiek żyje wśród innych, jak podkreślał to w swoich analizach nauczyciel historyka z Heidelbergu, Karl Löwith. Dlatego w swoim liście jako ukonkretnienie owego czasowego uwarunkowania, skończoności człowieka wskazuje Koselleck kategorię „generacji”, przynależności do danego pokolenia i jego szczególnych doświadczeń. W załączku jest więc tu obecna tak ważna dla późniejszej ontologii historycznej Kosellecka opozycja: przed/po czy też wcześniej/później. Dodaje w swym liście do tego kilka jeszcze „egzystencjalnych cech czy faktów ludzkiej egzystencji”. Określa je za pomocą par, w istocie alternatyw, w których mieści się ludzkie doświadczenie: „Pan i Niewolnik” (to oczywiście od Georga Hegla, co Koselleck rozwinie następnie w bardziej uniwersalną parę kategorii: „wyżej/niżej”), następnie „Wróg i Przyjaciel” (to zaczerpnął od samego Schmitta, a przekształci później także w bardziej pojemną parę: „wewnątrz/zewnątrz”, łącząc z wymienionymi także w liście „wszelkimi kwestiami geopolitycznymi, które tutaj należą”), wreszcie – „płciowość” (mężczyzna/kobieta)²². To są kategorie, których nie da się zrelatywizować historycznie ani objąć nadzieją na ich ostateczne zniesienie w „postępowym ruchu dziejów”.

Trudno się dziwić, że tak ambitnie zarysowany plan poszukiwania podstaw „ontologii historycznej” skupia całą niemal uwagę badaczy, którzy nawiązują do treści listu ze stycznia 1953 r. już od dekady (tj. od jego omówienia w monografii Olsena). Warto jednak dostrzec i to, że doktorant z Heidelbergu wpisuje swe teoretyczne poszukiwania w pytania polityczne konkretnego czasu. W tymże liście przedstawia spór Woltera i Rousseau wokół proroctwa tego drugiego o nadejściu panowania Rosjan nad Europą, po którym nastąpi panowanie Tatarów (Azji) nad Rosją. Czy rację ma występujący w imieniu Rosji Wolter? Czy jednak Rousseau?²³ To nie są tylko „niewinne” pytania teoretyczne dotyczące warunków prognozowania w historii (temat ten będzie rzeczywiście pociągał Kosellecka wielokrotnie jeszcze w jego tekstach akademickich). To także nieco tylko zawoalowana kwestia polityki współczesnej (styczeń 1953 r.), widzianej gdzieś między Heidelbergiem a Plettenbergiem przez dwóch mężczyzn – Niemców, z pokolenia przegranych w I wojnie i pokolenia przegranych w II wojnie.

Takie właśnie „smaczki” i aluzje można wyszukiwać w całej tej korespondencji, choć oczywiście do nich nie warto sprowadzać jej znaczenia. Odpowiedź Schmitta na zasadniczy projekt młodego historyka była szybka (2 lutego), krótka i wymijająca. Nie chciał najwidoczniej w listownej wymianie podejmować tematyki, która go nie interesowała, albo też uważał ją za zbyt naznaczoną politycznymi kontekstami, których wprost poruszać (w każdym razie z niedawno poznanym, młodszym o 35 lat korespondentem) nie zamierzał.

²² Ibidem, s. 12.

²³ Ibidem, s. 13.

To Koselleck nawiązuje do aktualnych i stałych zainteresowań Schmitta. Łączyła ich fascynacja dziedzictwem ideowym Thomasa Hobbesa, kluczowym w interpretacji polityki w *Krytyce i kryzysie* i poddawanych ciągłym reinterpretacjom w ciągu całej niemal aktywności intelektualnej Schmitta. W jednym z listów z Plettenbergu pojawia się właśnie przy refleksji nad autorem *Lewiatana* interesujące nawiązanie do kategorii zaproponowanych w pierwszym liście młodego historyka: „Hobbes był na zewnątrz. I wewnątrz. Słusznie. Nawet [był] reemigrantem”. Pojęcie i historia konkretnych emigracji w perspektywie tej opozycyjnej pary doświadczeń: „w” i „poza” (wewnątrz/zewnątrz) – jakie bogactwo możliwych zastosowań się tutaj nasuwa... Co również interesujące, w tymże krótkim komentarzu (z 11 XI 1953 r.) Schmitt używa jeszcze innego pojęcia, a raczej przeciwstawienia, charakterystycznego dla koncepcji Kosellecka. Stwierdza, że Hobbes nie należał do zwycięskich reemigrantów. Zwycięskim reemigrantem był John Locke²⁴. Autor *Teologii politycznej* nie rozwija tej myśli, ale w świetle jego wieloletnich zmagania o reinterpretację Hobbesa wiadomo, że to „zwycięski” Locke i jego wersja liberalizmu są stałym „wrogiem”. Opozycja „zwycięski” – „przegraný” odzywa się wyraźnie w refleksji obu niemieckich myślicieli po II wojnie, zwłaszcza gdy rozważają koncepcje Anglosasów...

Korzystając z pobytu swojego korespondenta w Bristolu (Koselleck był na tamtejszym uniwersytecie lektorem w latach 1954–1956), Schmitt wypytuje o książki i postaci „zwycięskich Anglosasów”, którzy go interesują (jak Lewis Namier) lub irytują (jak Arnold Toynbee) – w ramach wciąż żywej refleksji jako autora *Land und Meer* (wydanej w 1942 r. w Lipsku „medytacji” nad odwieczną rywalizacją mocarstw morskich i lądowych, starym tematem niemieckiej geopolityki)²⁵. Schmitt wraca do własnych geopolitycznych rozważań nad naturą angielskiego imperializmu morskiego (na kanwie lektury dziewiętnastowiecznego ideologa tej ekspansji, Johna Roberta Seeleya), nad próbą zbudowania trzeciego, brytyjskiego świata między Rosją i Ameryką. Koselleck z kolei dzieli się swoimi odkryciami bliskich jemu stanowisk wśród historyków brytyjskich. Prezentuje swoją krytyczno-ironiczną analizę dzieła Toynbeego, czyniąc przy okazji aluzję do własnych przemyśleń na temat „przeciwstawnych pojęć” prognozy (racjonalnej, aideologicznej) i filozofii historii jako fałszywej wróżki przyszłości. Wskazuje Herberta Butterfielda, słynnego krytyka „whigowskiej interpretacji historii”, czyli prezentystycznej, liberalnej wizji postępu jako miernika dziejów, a przede wszystkim jego nową (wydaną w 1953 r.) książkę na temat niebezpiecznych relacji między moralnością, dyplomacją i wojną. Niemiecki historyk odczytuje ją jako trzeźwe spojrzenie

²⁴ Ibidem, s. 32 (list Schmitta z 11 XI 1953); por. C. Schmitt, *Lewiatan w teorii państwa Thomasa Hobbesa. Sens i niepowodzenie politycznego symbolu*, tłum. M. Falkowski, Warszawa 2008; R. Koselleck, *Krytyka i kryzys...*, s. 68–106.

²⁵ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 48–50 (list Schmitta z 30 III 1954).

na ideologizację polityki i wojny, która prowadzić może w końcu liberałów do uznania, za marksistami, że wojna domowa (walka klas albo walka „postępu” z „reakcją”) jest ważniejsza od rywalizacji między państwami²⁶.

Koselleck przekłada zaraz te analizy na kategorie bliskie Schmittowi – zmagają „Europy” z „Azją” i podpowiada swojemu adresatowi lekturę nieco zapomnianej już sztuki Hugona von Hofmannsthal’a *Wieża* (z 1925 r.) jako literackiego wprowadzenia w tę tematykę po rewolucji bolszewickiej. Wspominam tę lekturową radę Kosellecka nie bez powodu – w niej bowiem ukrywa się pierwszy bodaj w tej korespondencji wątek polski, rzecz jasna niedostrzeżony przez wydawcę tomu, a dla nas być może wart odnotowania. Hofmannsthal, wiedeński wielbiciel *Nie-Boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego, swoją *Wieżę* (podziwianą przez tak różnych odbiorców, jak Thomas Mann i Walter Benjamin) osnuł wokół siedemnastowiecznej Polski, zmagającej się z Moskwą i swoim ustrojem oligarchicznej wolności i panowania nad chłopami. Widocznie przejęty tą lekturą jako filozoficzną rozprawą o władzy, rewolucji, legitymizmie, o przeciwieństwie „utrwalania” (nowego porządku) i „posiadania” (własności), o którym mówi bohater dramatu, król Zygmunt, Koselleck znajduje w tym dramacie „coś dla Heideggera”²⁷. To oczywiście dramat o klęsce, o losie ludzkim, w który wpisana jest klęska – ten pesymizm przebija również przez całą historię refleksji autora *Krytyki i kryzysu*.

Nieoczekiwanie wątek polski ukazuje się, już otwarcie, w najdłuższej może wymianie idei z tego tomu listów, jaka dotyczyła postaci Hamleta. Bohater Williama Szekspira intrygował Schmitta jako reprezentant świata sprzed Hobbesa (tym bardziej sprzed Locke’a, sprzed liberalnej, bezosobowej reprezentacji); jako heroiczny „nordycki decyzyjny”, ale zarazem symbol tragicznego wahania. Schmitt pisał w latach pięćdziesiątych nową książkę skoncentrowaną wokół tego tematu i dzielił się ze swoim młodym korespondentem ideami, które dopełniają jego wydany w 1956 r. esej na ten temat. W liście z 12 lipca tego roku układa taką listę: 1848 – „Niemcy są Hamletem”, „1918: Europa jest Hamletem (Paul Valéry i francuscy intelektualiści jak Drieu la Rochelle, mój przyjaciel)”, „1958? Cały zachodni świat jest Hamletem!”. Koselleck odpowiada od razu na te rozważania, przywołując wydany w 1940 r. sonet Bertolta Brechta o Hamlecie i rozpatrując różne możliwości interpretacji: czy Fortynbras jest (w roku wydania sonetu

²⁶ Ibidem, s. 54–59, 90–96 [listy Kosellecka z 28 V 1954 i 6 VII 1955 – w tym drugim nawiązanie do teorii *challenge and response* Toynbee’a, ale także pociągające na pewno dla adresata listu rozważania o przeciwstawieniu „Okreću” i „Lasu” („Domu”) w literaturze niemieckiej, od Johanna Wolfganga von Goethego i Friedricha von Schillera do podziwianego coraz bardziej Hofmannsthal’a]. Por. N. Olsen, op. cit., s. 112–115 (o stosunku Kosellecka do Butterfielda).

²⁷ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 57–59 (list Kosellecka z 28 V 1954). Por. R. Ordyński, *Poeta współczesności w klasycznej formie* [rozmowa z H. von Hofmannsthal’em o *Wieży*], „Wiadomości Literackie”, 28 III 1926, nr 13 (117), s. 1.

i w intencji autora) Hitlerem, czy też Stalinem? W tym drugim przypadku Hamlet objawi się jako – słusznie – przegrany buntownik²⁸.

Nieoczekiwanie historyk wraca do tego wątku w liście z 3 VI 1959 r., w którym wspomina niedawny siedmiodniowy pobyt w Polsce. Koselleck zbierał materiały archiwalne do swego nowego dzieła o „Prusach między reformą a rewolucją”. Nie tylko jednak spędzał czas w archiwach. Wspomina w liście spektakl *Hamleta*, który zobaczył w Warszawie. Chodzi z pewnością o inscenizację dokonaną na deskach Teatru Powszechnego przez Irenę Babel, z tytułową kreacją Adama Hanuszkiewicza (wydawca listów tych szczegółów nie zna – i nie musi, dla polskiego czytelnika mogą być interesujące, podobnie jak dostępne dziś w Instytucie Pamięci Narodowej zapisy służb PRL obserwujących obecność historyka z NRF)²⁹. Niemieckiego widza uderza nowoczesność ujęcia postaci: Hamlet jest chuliganem, przedstawicielem sceptycznego pokolenia, które kwestię „być albo nie być” wypowiada z ironicznym uśmiechem i ze wzruszeniem ramion odnosi się do nadejścia Fortynbrasa. „Polska jest w sytuacji i z doświadczeniem być może najnowocześniejszym krajem Europy” („Polen ist nach Situation und Erfahrung das vielleicht modernste Land Europas”). Ten *Hamlet* ukazuje generację, która nie ma żadnych złudzeń co do skorumpowania władzy. „Jest to coś więcej niż skurcz socjalistycznego produkcyjniaka, z jakim widzowie odchodzą w codzienność, aby «mimo wszystko» jakoś sobie radzić. Raczej uwidocznia się tu owa wąska strefa wolności, która rozbłyskuje między końcem Hamleta a występem Fortynbrasa: strefa wolności, która uczy, że nie można jej zdobyć tylko w ironicznej wiedzy” („eine Freiheitszone, von der man lernt, dass sie im ironischen Wissen allein nicht zu haben ist”)³⁰. Schmitt wylewnie podziękował za wiadomość o „Hamlecie z Warszawy”, łącząc jej treść z planowaną dla Westdeutscher Rundfunk swoją rozmową z Raymondem Aronem na temat „heimatlose Intelligenz” (inteligencji bezdomnej, bez ojczyzny)³¹.

Ten ciąg refleksji wywołanych postacią Hamleta i jej historycznymi „wcieleńiami” domyka prędką odpowiedź Kosellecka (z 18 czerwca). Historyk reaguje wtedy na pierwsze uwagi Schmitta po lekturze przesłanej mu niedawno,

²⁸ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 126 (list Schmitta z 12 VII 1956), 128–129 (list Kosellecka z 26 IX 1956); por. C. Schmitt, *Hamlet oder Hekuba. Der Einbruch der Zeit in das Spiel*, Düsseldorf–Köln 1956; *Hamlet albo Hekuba. O historii, która uderła się na scenę*, tłum. P. Graczyk, „Kronos” 2008, nr 3, s. 5–37; V. Kahn, *Hamlet or Hecuba: Carl Schmitt's Decision*, „Representations”, Summer 2003, t. LXXXIII, nr 1, s. 67–96.

²⁹ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 159–160 (list Kosellecka z 3 VI 1959); por. podstawowe informacje o inscenizacji *Hamleta* z 1959 r.: <https://encyklopediateatru.pl/przedstawienie/5374/hamlet> (dostęp: 12 XII 2021); wiadomość o istnieniu materiałów IPN na temat pobytów Kosellecka w Polsce w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. zawdzięczam znakomitemu tłumaczowi i wydawcy dzieł niemieckiego historyka, prof. Wojciechowi Kunickiemu. Temat pozostaje do zbadania.

³⁰ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 160.

³¹ *Ibidem*, s. 163 (list Schmitta z 9 VI 1959).

oczywiście z dedykacją autorską, *Krytyki i kryzysu...* Wśród nich znajduje się sugestia, by w „kryzysie” XVIII w. docenić znaczenie konfrontacji między mocarstwami katolickimi a protestanckimi i przełom, jakim była likwidacja zakonu jezuitów w 1773 r. Historyk odpowiada, jak zwykle, obszerniej, dorzucając właśnie – nieobecny u Schmitta – wątek polski. Wychodzi od innej „podpowiedzi” swego szacownego korespondenta, by rozwinąć analizę „Kryzysu” na wiek XIX i dopisuje, w dwóch zdaniach, ów ciąg dalszy: ograniczone Oświecenie pruskie i ślepy zaulek niemieckiego idealizmu doprowadziły do gwałtownego wybuchu – w Marksie, który jednak nie mógł znaleźć „żadnej prawdziwej pozycji” w XIX w. „Dziedzictwem niemieckiego, niedojrzałego wieku XIX jest Lenin – i Hitler” („Das Unausgegorene des deutschen neunzehnten Jahrhunderts ist die Erbschaft an Lenin – und Hitler”)³².

Zaraz po tej konkluzji, kropce nad „i”, czy wręcz wykrzykniku, jaki dodaje do interpretacji swojej właśnie wydanej, tak ważnej pierwszej książki, Koselleck przechodzi do kwestii konfrontacji katolicko-protestanckiej. Przyznaje, że tego aspektu nie opracował w swej rozprawie dostatecznie, ale dodaje od razu, że trzeba koniecznie ten problem rozpatrywać przez pryzmat koincydencji rozwiązania zakonu jezuitów i rozbioru Polski. To są zjawiska łączne i nierozdzielne. Wraz z nimi upadł „katolicki bastion” między protestanckimi Prusami i prawosławną Rosją. „Dla politycznej konstelacji Europy wydarzenie równie brzemiennie w skutki jak rewolucja francuska” („Für die politische Konstellation Europas ein wohl so folgenschweres Ereignis wie die Französische Revolution”)³³. Rywalizacja między wyznaniem miała odtąd tylko wewnętrzne znaczenie, a zjawiskiem XIX w. stała się rywalizacja mocarstw Łądu i Morza – tak historyk określa znaczenie cezury rozbiorów Rzeczypospolitej. Stawia pytanie: a jakie jest w tej epokowej zmianie (w domyśle: religijnej i geopolitycznej opozycji) stanowisko Niemiec? Symboliczna postać Hamleta – wahającego się między protestancką a katolicką tożsamością, między wyborem Łądu i Morza – nasuwa się czytelnikowi jako podpowiedź. Koselleck w tym miejscu właśnie pisze, iż przed Niemcami to Polska w XIX w. identyfikuje się jako Hamlet. Dodaje, iż chciałby dowiedzieć się więcej o tym doświadczeniu dziejowym, ale wie tylko, że polscy poeci takiego porównania dokonywali (redaktor, autor przypisów, odsyła w tym miejscu jedynie do znanego obrazu Jacka Malczewskiego *Hamlet polski*, przedstawiającego Aleksandra Wielopolskiego jun.)³⁴.

Interesujący Schmitta wątek rywalizacji mocarstw Łądu/Kontynentu i Morza młody historyk już wcześniej łączy z obszarem Rzeczypospolitej, konkretnie z „przypadkiem Gdańska”, który rozpatruje w liście z 28 XI 1955 r. Proponuje rozważyć kwestię Gdańska jako początku II wojny światowej właśnie w takiej perspektywie. W tej interpretacji stwierdza, iż Gdańsk był

³² Ibidem, s. 169 (list Kosellecka z 18 VI 1959).

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, s. 169, 171.

czterokrotnie „wyrwany z prusko-niemieckiej przestrzeni” – najpierw przez Polskę, potem, w 1772 r., przez Rosję (być może Koselleck ma tu na myśli wzmocnione podporządkowanie okrojonej po I rozbiorze Rzeczypospolitej – wciąż z Gdańskiem – przez Katarzynę II), następnie przez Francję w 1807 r., a wreszcie przez Anglię w 1919 r., „zanim zostanie całkiem połknięty przez Polskę” („von Polen ganz geschluckt werden”). „Kiedy Gdańsk w 1939 stał się tylko okazją czy pretekstem do wojny, to nieprzypadkowo akurat w tym miejscu rozpalila się wojna między Niemcami i Anglią” („Und wenn Danzig 1939 auch nur Anlass, bzw. Vorwand für den Krieg war, so entzündete sich doch nicht zufällig der Kampf zwischen Deutschland und England gerade an diesem Punkte”)³⁵. Niegdysiejszy uczeń szkoły w Breslau niewątpliwie z większą niż jego adresat uwagą dostrzegał znaczenie kontekstów polskich dla wielkich pytań niemieckiej geopolityki Schmitta.

Naturalnie wątki „polskie”, które tutaj wydobywamy, nie są nawet u Kosellecka pierwszoplanowe w tej korespondencji. Jej intelektualne bogactwo, które w istocie daleko wykracza poza zdawkową wymianę grzeczności między „uczniem” i „mistrzem”, nie daje się streścić rzecz jasna w niniejszym przeglądzie. Pozwolę sobie zatem tylko na wskazanie kilku przykładowych punktów, gdzie się ono ukazuje. Wstęp do wspomnianego już listu, w którym Koselleck przedstawia swoje wrażenie z warszawskiego *Hamleta*, stanowią fundamentalne rozważania na temat relacji między moralnością i polityką. Historia jest „dialektyczna”, można ją tak pojmować, opisując wkroczenie Rosjan na Węgry w 1956 r. czy nieco wcześniej Chińczyków do Tybetu. Ale jednocześnie można ją pojmować moralistycznie, rozpatrując np. postawę Anglosasów w Jalcie (w 1945) czy w Suezie (w 1956). „To bezpodstawność (*Grundlosigkeit*) historii sprawia, że jest dialektyczna i moralna (*moralisch*), równocześnie nigdy nie realizująca się bez reszty dialektycznie ani moralnie. W tej bezpodstawności zakorzenia się równocześnie miłość i polityka”. Kto ciekaw puenty tych rozważań, powinien zajrzeć do listu z 3 VI 1959 r.³⁶ Miesiąc późniejszy list Kosellecka daje z kolei wgląd w pojmowanie przez historyka znaczenia władzy bezpośredniej i pośredniej, fascynującej go w kontekście problemu granic polityki i utopii. Autor listu podziwia zdolność Lenina (przeciwstawiając mu niezdolnego w tym zakresie Hitlera) do dialektycznego łączenia i wykorzystywania władzy bezpośredniej i pośredniej. Zastanawia się dalej w związku z tym nad zdolnością do działania takich współczesnych ponadpaństwowych wspólnot, jak NATO, organizacje europejskie, wspólnota komunistyczna. Porównuje ich sposób sprawowania władzy ze – znanym Schmittowi – *arcanum* Kościoła katolickiego (tj. władzy ponad formalną suwerennością państwową, władzy pośredniej, zacierającej granice między „w” i „poza”; między tym, co wewnętrzne i tym, co zewnętrzne)³⁷.

³⁵ Ibidem, s. 111 (list Kosellecka z 28 XI 1955).

³⁶ Ibidem, s. 159.

³⁷ Ibidem, s. 176–178 (list Kosellecka z 3 VII 1959).

Inna frapująca wymiana listów, w której to Schmitt okazuje się wyjątkowo więcej dawać, niż dostawać intelektualnego materiału, dotyczy dwuznaczności greckiego pojęcia *stasis* – raz jako spokoju, równowagi, której przeciwstawnym pojęciem jest *polemos* (wojna), to znów jako niepokoju, zamieszek, politycznego buntu. Koselleck przesłał w odpowiedzi jakiś materiał, nieznalesiony i w związku z tym nieuwzględniony w omawianej edycji korespondencji, który sprowokował Schmitta do dalszych refleksji na temat pojęć *stasis* oraz rewolucji i do pytań o ocenę redaktora „Geschichtliche Grundbegriffe” interpretacji tych pojęć w niedawnych tekstach Habermasa i Hansa Blumenberga³⁸. Koselleck, zajęty urodzinami czwartego dziecka, odpowiada obszerniej dopiero w sierpniu – innym, jakże obfitującym w istotne wątki tematem: znaczeniem teologii św. Augustyna w kontekście polemiki, jaką podjął Schmitt, poniekąd przeciwko Augustynowi, w swojej wydawanej wówczas, tj. w 1970 r., *Teologii politycznej II*³⁹.

Streszczenie, a tym bardziej analizowanie tej wymiany opinii daleko wykracza poza ograniczenia niniejszego tekstu i moich kompetencji. Sygnalizuję tylko intelektualny „rozmach” korespondencji Schmitt – Koselleck. Warto jednak zaznaczyć obecność w tej wymianie myśli wątków, które przenikają się naturalnie z esejami Kosellecka, z ujęciami w nich takich zagadnień, jak np. emancypacja, utopia czy „przeciwstawne pojęcia asymetryczne”. O tych ostatnich pisze Koselleck w liście do Schmitta z 30 XII 1973 r. jako istotnym temacie rozmów prowadzonych w tym czasie przez historyka z jego rówieśnikiem, Jacobem Taubesem, wybitnym żydowskim socjologiem religii i hermeneutą, wnikliwym i życzliwym komentatorem projektu antropologii historycznej autora *Krytyki i kryzysu*. Niespełna dwa lata po tych rozmowach ukazał się esej poświęcony „asymetrycznym pojęciom” (raz jeszcze przypomnijmy: Grek-barbarzyńca, chrześcijanin-poganin, człowiek-nieczłowiek/podczłowiek). W liście z grudnia 1973 r. Koselleck jednym tchem wymienia jeszcze, obok tych trzech par przeciwstawnych pojęć, parę wywodzącą się z koncepcji Schmitta: „wróg-przyjaciel”, choć już w swoim eseju będzie traktował ją jako radykalnie odmienną. Wyjaśnia to z kolei w liście z 1 X 1975 r., w którym posyła tekst swojego eseju do Plettenbergu. „Wróg-przyjaciel” to para oczywiście symetryczna, przeciwnie niż ideologiczne antytezy trzech par asymetrycznych⁴⁰. W lipcu 1978 r. powraca z kolei temat „mitycznej nadziei” i „eschatologicznego oczekiwania”, z fundamentalnym – jak pisze historyk – pytaniem o granicę

³⁸ Ibidem, s. 223–224, 228–229 (listy Schmitta z 29 IV i 13 V 1970); por. H. Blumenberg, *Die kopernikanische Wende*, Frankfurt am Main 1965.

³⁹ Ibidem, s. 235–238 (list Kosellecka z 2 VIII 1971); por. znakomite wprowadzenie w tematykę omawianą w tym liście: C. Schmitt, *Political Theology II. The Myth of the Closure of any Political Theology*, tłum. i wstęp M. Hoelzl, G. Ward, Malden 2008, s. 1–30, 79–102.

⁴⁰ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 256, 264 (listy z 30 XII 1973 i 6 III 1974 – o rozmowach z Taubesem), 268 (list z 1 X 1975); zob. R. Koselleck, *O historyczno-politycznej semantyce...*, s. 226–282; por. przypis 12 w niniejszym artykule.

między utopią (nowożytną, nowoczesną) i eschatologią. Temat ten przedstawił w pierwszym zarysie Koselleck w odczycie w Reńsko-Westfalskiej Akademii Nauk w 1976 r., ale opracował jako tekst dopiero w 1985 r. Zwiążą próbę konceptualizacji tego zagadnienia przesyła Schmittowi jakby w prezencie na jego 90. urodziny. „Kto dostarczy ochrony przed globalnymi obietnicami zbawienia?” („Wer bietet Schutz vor den weltweiten Erlösungsversprechungen?”) – to nie tylko pytanie podsumowujące rozważania jednego listu, ale swoisty lejtmotyw całej zawartej w tej korespondencji oraz rozbudowanej w esejach refleksji antropologiczno-historycznej Kosellecka⁴¹. Fiński jej badacz, Timo Pankakoski, słusznie uwypukla znaczenie tego pytania w perspektywie doświadczenia pokolenia żołnierzy i ofiar dwóch totalitarnych utopii⁴².

We wcześniejszym, ale wspomnianym już wyżej liście z grudnia 1973 r., dziękuje Koselleck za nadesłaną mu satyrę-antyutopię Schmitta z 1918 r. *Die Buribunken*. Tekst tej satyry będzie następnie analizował kilkakrotnie w swoich późniejszych esejach, razem z treścią pierwszej rzutowanej w przyszłość utopii – Louis-Sébastien Merciera (napisanej w 1771 r., a przedstawiającej Paryż roku 2440). W dziełku Schmitta odkryje zafascynowany historyk wizję światowego państwa, które kontroluje ludzi przez powszechną presję na pisanie przez wszystkich ludzi dzienników i dobrowolne odsłanianie w nich swojego codziennego, intymnego życia i myśli. W tej przelomowej dla późniejszych antyutopijnych analiz Kosellecka wizji, która podsunął mu korespondent z Plettenbergu, możemy dostrzec, pozwolę sobie dodać, najbardziej niepokojące strony świata Facebooka, Twittera i innych tzw. mediów społecznościowych, które pomagają zrealizować się tej utopii...W każdym razie treść *Die Buribunken* wywarła na autorze *Uczasowienia utopii* trwale, wielkie wrażenie. W liście z czerwca 1978 r. zwraca się do Schmitta z pytaniami o porównanie jego satyry z George’em Orwellem (*Rokiem 1984*) i o świadomość wcześniejszego wyrazu podobnej utopii u Merciera. Wraca do tego raz jeszcze w przedostatnim liście do Schmitta – z kwietnia 1983 r., w którym posyła mu tekst *Uczasowienia utopii*. Odpowiedzi już jednak nie otrzymuje⁴³.

Wyrywkowy przegląd tematów, które zanurzone są w trzydziestoletniej korespondencji, pozwala wyrazić przekonanie, że stanowi ona dokument

⁴¹ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 330 (list Kosellecka z 25 VII 1978); por. R. Koselleck, *Czy historia przyspiesza?*, w: idem, *Warstwy czasu...*, s. (wydanie oryginalne: idem, *Gibt es eine Beschleunigung der Geschichte?*, w: *Der Traum der Vernunft. Vom Elend der Aufklärung*, Darmstadt-Neuwied 1985).

⁴² Zob. T. Pankakoski, op. cit., s. 560–561.

⁴³ R. Koselleck, C. Schmitt, op. cit., s. 351–352 (list Kosellecka z 17 VI 1981), 355–356 (list z 10 IV 1983); por. R. Koselleck, *Uczasowienie utopii*, w: idem, *Warstwy czasu...*, s. 115–132 (wydanie oryginalne: idem, *Die Verzeitlichung der Utopie*, w: *Utopieforschung*, red. W. Voßkamp, Stuttgart 1982); R. Koselleck, *O dziejach pojęcia czasowej utopii*, w: idem, *Dzieje pojęć...*, s. 274–294 (wydanie oryginalne: idem, *Zur Verzeitlichung der Utopie*, w: *Utopien – Die Möglichkeiten des Unmöglichen*, red. H.J. Braun, Zürich 1987).

o istotnym znaczeniu nie tylko dla grupy badaczy teorii Kosellecka czy spuścizny Schmitta, ale także dla wszystkich zainteresowanych życiem intelektualnym Niemiec po II wojnie światowej, a nawet jeszcze więcej – autorefleksją Europy nad doświadczeniami XVIII–XX w. Także dla polskiego czytelnika, poza tymi generalnymi powodami do zainteresowania, znaleźć w niej można wątki dodatkowo uatrakcyjniające lekturę. Dobrze byłoby ją przetłumaczyć.

Streszczenie

Reinhart Koselleck (1923–2006), wybitny niemiecki historyk, przyciąga coraz większą uwagę w światowej historiografii, w szczególności jako inspirator historii pojęć (*Begriffsgeschichte*), ale również jako autor nowych ujęć antropologii i teorii historii (*Historik*). Nowe światło na genezę jego koncepcji rzuca niedawno wydana korespondencja Kosellecka z Carlem Schmittem (1888–1985), konserwatywnym teoretykiem prawa. Artykuł analizuje kolejne etapy tej korespondencji trwającej trzy dekady (1953–1983). Od kluczowego dla całej późniejszej koncepcji antropologii historii Kosellecka listu z początku 1953 r., poprzez polityczne opinie i kulturalne fascynacje odbijające się w tej wymianie myśli, autor artykułu prezentuje dynamikę tej korespondencji w kontekście najnowszych analiz teorii Kosellecka, ale również w szerszych ramach historii intelektualnej Europy tego czasu. Wydobywa także szczególnie polskie konteksty rozwoju myśli Kosellecka, związane m.in. z jego pobytami naukowymi w Polsce po 1956 r.

Reinhart Koselleck: The Intellectual Biography of the Historian and Its Reflection in His Correspondence with Carl Schmitt

Reinhart Koselleck (1923–2005), a prominent German historian, is attracting increasing attention in world historiography, in particular as an inspirer of conceptual history (*Begriffsgeschichte*), but also as the author of new approaches to anthropology and theory of history (*Historik*). Recently published Koselleck's correspondence with Carl Schmitt (1888–1985), a conservative legal theorist, sheds new light on the genesis of his concepts. The article analyses the subsequent stages of this correspondence, which lasted three decades (1953–1983). Starting from Koselleck's letter of early 1953, crucial to the entire later concept of anthropology of history, then going through his political opinions and cultural fascinations reflected in this exchange of ideas, the article's author presents the dynamics of this communication by letters in the context of recent analyses of Koselleck's theory, but also within the broader framework of European intellectual history of the time. The study also brings out specific Polish contexts within the development of Koselleck's thought, related, among other things, to his academic stays in Poland after 1956.

Bibliografia

Źródła drukowane

Koselleck R., Schmitt C., *Der Briefwechsel 1953–1983 und weitere Materialien*, red. J.E. Dunkhase, Berlin 2019.

Opracowania

- Ankersmit F.R., *Koselleck On „Histories” Versus „History”; or, Historical Ontology Versus Historical Epistemology*, „History and Theory” 2021, t. LX, nr 4, s. 36–58.
- Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck. Historical Semantics and Beyond*, red. K. Junge, K. Postoutenko, Bielefeld 2011.
- Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks*, red. H. Joas, P. Vogt, Berlin 2011.
- Blumenberg H., *Die kopernikanische Wende*, Frankfurt am Main 1965.
- Ciunajcis D., *O krytycznym zadaniu historii pojęć*, „Sensus Historiae” 2011, t. III, nr 12, s. 55–77.
- Dipper Ch., *Der Gelehrte als Schüler. Der Briefwechsel Reinharts Koselleck mit Carl Schmitt*, w: *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks*, red. H. Joas, P. Vogt, Berlin 2011, s. 87–111.
- Dunkhase J.E., *Assymetrische Korrespondenz Reinharts Koselleck mit Carl Schmitt*, w: R. Koselleck, C. Schmitt, *Der Briefwechsel 1953–1983 und weitere Materialien*, red. J.E. Dunkhase, Berlin 2019, s. 409–429.
- Friberg A., *Venturing beyond Koselleck’s Erwartungshorizont: on the category of the utopian*, „Rethinking History” 2021, t. XXV, nr 3, s. 263–280.
- Habermas J., *Verrufener Fortschritt – verkanntes Jahrhundert: zur Kritik der Geschichtsphilosophie*, „Merkur” 1960, t. XIV, s. 468–477.
- Hoffmann S.L., Franzel S., *Translating Koselleck*, w: R. Koselleck, *Sediments of Time. On Possible Histories*, tłum. i red. S. Franzel, S.L. Hoffmann, Palo Alto 2018, s. IX–XXXI.
- Imbriano G., *Der Begriff der Politik. Die Moderne als Krisenzeit im Werk von Reinhart Koselleck*, Frankfurt am Main 2018.
- Isberg E., *Multiple Temporalities in a New Geological Age. Revisiting Reinhart Koselleck’s Zeitschichten*, „Geschichte und Gesellschaft” 2020, t. XLVI, s. 729–735.
- Kahn V., *Hamlet or Hecuba: Carl Schmitt’s Decision*, „Representations”, Summer 2003, t. LXXXIII, nr 1, s. 67–96.
- Koselleck R., *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Cambridge, Mass. 1988.
- Koselleck R., *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Merecki, W. Kunicki, wstęp J. Szacki, Warszawa 2009.
- Koselleck R., *Dziewiąty maja pomiędzy pamięcią a historią*, tłum. z niem. J. Górny, „Borussia” 2006, nr 39, s. 173–180.
- Koselleck R., *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, tłum. i wstęp K. Tribe, New York 2004.
- Koselleck R., Gadamer H.G., *Hermeneutik und Historik*, Heidelberg 1987.
- Koselleck R., *Gibt es eine Beschleunigung der Geschichte?*, w: *Der Traum der Vernunft. Vom Elend der Aufklärung*, Darmstadt–Neuwied 1985, s. 75–103.
- Koselleck R., *Krytyka i kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego*, red. nauk. M. Moskalewicz, tłum., wstęp i oprac. J. Duraj, M. Moskalewicz, Warszawa 2015.
- Koselleck R., *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001.
- Koselleck R., *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, tłum. T.S. Presner, Stanford 2002.
- Koselleck R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979.
- Koselleck R., *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, tłum. K. Krzemieniowa, J. Merecki, Warszawa 2012.

- Koselleck R., *Zeit und Wahrheit. Europäisches Forum Alpbach 1994*, red. H. Pfusterschmid-Hardenstein, Wien 1995.
- Koselleck R., *Zeitschichten. Studien zur Historik*, wprowadzenie H.G. Gadamer, Frankfurt am Main 2000.
- Olsen N., *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York 2012.
- Ordyński R., *Poeta współczesności w klasycznej formie* [rozmowa z H. von Hofmannsthalem o Wieży], „Wiadomości Literackie”, 28 III 1926, nr 13 (117), s. 1.
- Pankakoski T., *The Long Goodbye: Recent Perspectives on the Koselleck/Schmitt Question*, „History and Theory” 2021, t. LX, nr 3, s. 558–572.
- Reinhart Koselleck als Historiker. Zu den Bedingungen möglicher Geschichten*, red. M. Hettinger, W. Schieder, Göttingen 2021.
- Reinhart Koselleck und das Bild*, red. B. Brandt, B. Hochkirchen, Bielefeld 2021.
- Schinkel A., *Imagination as a Category of History. An Essay concerning Koselleck's Concepts of Erfahrungsraum and Erwartungshorizont*, „History and Theory” 2005, t. XLIV, nr 1, s. 42–54.
- Schmitt C., *Hamlet oder Hekuba. Der Einbruch der Zeit in das Spiel*, Düsseldorf–Köln 1956 (tłum. pol.: *Hamlet albo Hekuba. O historii, która wdarła się na scenę*, tłum. P. Graczyk, „Kronos” 2008, nr 3, s. 5–37).
- Schmitt C., *Lewiatan w teorii państwa Thomasa Hobbesa. Sens i niepowodzenie politycznego symbolu*, tłum. M. Falkowski, Warszawa 2008.
- Schmitt C., *Political Theology II. The Myth of the Closure of any Political Theology*, tłum. i wstęp M. Hoelzl, G. Ward, Malden 2008.
- Sebastián J.F., Fuentes J.F., *Conceptual History, Memory, and Identity: an interview with Reinhart Koselleck*, „Contributions to the History of Concepts”, III 2006, t. II, nr 1, s. 99–127.
- Sombart N., *Rendezvous mit dem Weltgeist. Heidelberger Reminiszenzen, 1945–1951*, Frankfurt am Main 2000.
- Strauss L., *Persecution and the Art of Writing*, Glencoe 1952.
- Szacki J., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historyczny leksykon niemieckiego języka społeczno-politycznego*, „Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia” 2016, nr 1, s. 35–82.
- Talmon J.L., *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952.
- Widzicka M., *Semantyka historyczna w ujęciu Reinharda Kosellecka. Zarys problematyki*, „Historyka” 2010, t. XL, s. 45–58.

Andrzej Nowak – prof. zw. dr hab., kierownik Pracowni Dziejów Europy Wschodniej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Pracowni Historii Europy Wschodniej i Studiów nad Imperiami w XIX i XX wieku w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w zakresie stosunków polsko-rosyjskich XIX–XX w. oraz historii intelektualnej Europy Środkowej i Wschodniej tego okresu. E-mail: aw.nowak@uj.edu.pl.

Andrzej Nowak – professor, head of the Sub-department of Eastern European History at the Institute of History of the Jagiellonian University and the Section for the History of Eastern Europe and the Empires of the 19th and 20th Centuries at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. He specialises in Polish-Russian relations of the 19th–20th centuries and the intellectual history of Central and Eastern Europe of that period. E-mail: aw.nowak@uj.edu.pl.